

УДК 81
ББК 81.2-2

**ХОДИСАИ ҲАЗФИ
УНСУРҲОИ ЁВАРИ
СЕРВАЗИФА ДАР ОСОРИ
САДАҲОИ X – XIII**

*Кӯрғонов Зоҳид Дехқонович, н.и.ф.,
доценти кафедраи забони
тоҷикии МДТ -и «ДДХ ба номи акад.
Б.Гафуров» (Тоҷикистон, Хуҷанд)*

**ОПУЩЕНИЕ
МНОГОФУНКЦИОНАЛЬНЫХ
ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ
ЭЛЕМЕНТОВ В ПИСЬМЕННЫХ
ПАМЯТНИКАХ X-XIII вв.**

*Кургонов Зоҳид Дехқонович,
канд.филол.наук, доцент кафедры
таджикского языка ГОУ «ХГУ
имени акад. Б.Гафурова»
(Таджикистан, Худжанд)*

**OMISSION OF
MULTIFUNCTIONAL
AUXILIARY ELEMENTS IN
WRITTEN MONUMENTS
OF THE X-TH - XIII-TH
CENTURIES**

*Kurgonov Zohid Dekhkonovich, candidate of
philological sciences, Associate Professor of the
Tajik language department under SEI (State
Educational Institution “KShU named after
academician B. Gafurov” (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: Suhanvar1983@mail.ru*

Калидвожаҳо: ҳазф, таҳаввули забон, маъно, унсурҳои ёвари сервазифа, пешоянд, пешояндҳои содаи асли, пешояндҳои таркибии изофӣ

Масъалаи ҳазфи унсурҳои ёвари сервазифа дар осори садаҳои X – XIII баррасӣ гардидааст. Фуруғзур шудани унсурҳои алоҳидаи забон дар забониносии муосир бо истилоҳоти гуногун забт шудааст. Таъкид шудааст, ки истилоҳи «ҳазф» барои чунин ҳодисаи забон мувофиқати беитар дорад. Дар бораи таърихи таҳаввули маъноии ҳиссаҳои номустақили нутқ, хосса пешояндҳо, маълумоти муҳтасар пешниҳод шудааст. Таъкид мегардад, ки аз пешояндҳои мавҷудаи забони тоҷикӣ дар осори даврони мавриди таҳлил беитар пешояндҳои «ба», «дар» ва қисман «аз» дучори ҳодисаи ҳазф гардидаанд. Ҳамчунин муаллиф бар ин бовар аст, ки дар осори мавриди таҳлил аз пешояндҳои таркибии изофӣ беитар ҷузъи аввалашон, ки пешояндҳои содаи асли мебошанд, ҳазф шудаанд.

Ключевые слова: письменные памятники X-XIII вв., многофункциональные вспомогательные элементы, опущение вспомогательных элементов, эволюция предлогов, исконные простые предлоги, составные изафетные предлоги

Прорабатывается явление опущения вспомогательных многофункциональных элементов в письменных памятниках X-XIII вв. Подчеркивается, что опущение отдельных элементов языка в современном языкознании выражается разными терминами. Для описания данного явления в работе отдано предпочтение термину **хазф**, то есть «опущение», «изъятие». Коротко рассмотрена история семантической эволюции вспомогательных частей речи, особенно предлогов. Отмечается, что из ныне функционирующих предлогов таджикского языка в рассматриваемую эпоху чаще всего опущению подвергались предлоги **ба**, **дар** и частично **аз**. Выдвигается гипотеза, что в X-XIII вв. в составных изафетных предлогах чаще всего опускался первый компонент, выраженный исконным простым предлогом. Особо подчеркивается, что опущение предлогов, наблюдаемое с начала формирования современного таджикского литературного языка, продолжается и сегодня.

Key-words: *written monuments of the X-th – XIII-th centuries, multifunctional auxiliary elements, omission of auxiliary elements, evolution of preposition, primordial simple prepositions, complex Izofat prepositions*

The article dwells on the phenomenon of omission of auxiliary multifunctional elements in written monuments of the X-th – the XIII-th centuries. It is underscored that omission of separate language elements in modern linguistics is expressed by different terms. For a description of this phenomenon we give preference to the term hazf, i.e., omission, withdrawal. We briefly consider the history of semantic evolution of auxiliary parts of speech, especially prepositions. It is marked that out of presently functioning prepositions of the Tajik language, those ones of ba, dar and partially as were mostly often subjected to omission in the epoch under study. The hypothesis is moved that in the centuries in question it was the first component conveyed with a primordially simple preposition which were more often omitted in complex Izofat prepositions. It is especially underlined that omission of prepositions observed since the commencement of modern Tajik literary language formation has been going on up to nowadays.

Оид ба истилоҳи «ҳазф» дар фарҳангу сарчашмаҳои илмӣ истилоҳоти мухталиф забт шудаанд. Масалан, дар «ФИЗ» ин ходисаи забон бо термини «эллипсис» шарҳ дода шуда, чунин омадааст: «**Эллипсис** (юн. ellipsis – афтидан, ғурӯғузур шудан). Ғурӯғузур шудани унсурҳои ҷудоғонаи нутқ, ки онро вобаста ба мазмуну мундариҷаи умумии матн барқарор кардан мумкин аст: Дар қучо мегардӣ ин қадар, қиянам? – **Тамощо** (П.Т.)... - 5, 420). Дар «ЛТЗ» ин модда ба таври зер тафсир қарда шудааст: «**ЭЛЛИПСИС** (эллипс) (юн. ellipsis — афтидан, дур шудан, партофтан). Партофтани элементҳои ҷудоғонаи нутқ, ки онро вобаста ба мазмуни умумии матн ё шароити нутқ зуд барқарор кардан мумкин аст» (21, 215).

Дар баъзе дастурҳо ва расоили илмии асри миёнагӣ истилоҳи «эҷоз» ба ивази баёни ин ходисаи забон мушоҳида мешавад. Шамси Қайси Розӣ дар «Ал - муъҷам» - и хеш чунин менависад: «**Эҷоз** – он аст, ки лафз андак бувад ва маънии он бисёр» (12, 301).

Дар рисолаҳои илмии солҳои охир ба ивази истилоҳи маъмули «ҳазф» истилоҳи «эҷоз» истифода шудааст. Аз ҷумла дар рисолаи Ҳ.Олимова, ки бо номи «Эҷоз дар забони адабии тоҷик» (11) нашр шудааст, ин истилоҳ фаровон истифода шудааст. Ҳарчанд соҳибрисола як баҳши китобашро ба «эҷозшавии пешояндҳо» ва «эҷози пайвандакҳо» рабт додааст, аммо, мутаассифона, аз хусуси омилҳои зуҳури чунин падидаи забон, ки дар осори классикон ба қасрат воҷеҳурд, ишорае намекунад.

Дар забон – асоси фарзии ҳиндуаврупой, ки забонҳои эронӣ яке аз шохаҳои қалони он маҳсуб меёбанд, теъдоди пайвандакҳо ва пешоянду пасояндҳо хеле кам ба назар расида, робитаи миёни ҳиссаҳои муस्ताкили нутқ ва ҷузъҳои дигари ҷумла бо анҷомаҳои грамматикӣ баён мегардид. Яъне вазоифи чунин унсурҳо бо нишонаҳои ҳолатҳо (падеж)-и гуногун ифода қарда мешуд. Дертар анҷомаҳои падежӣ дар забонҳои аҳди бостон бар асари таҳаввули забон, ки ба туфайли омилҳои айниву зехнӣ сурат гирифт, мансӯх гардида, барои робитаи ҷузъҳои ҷумла қалимаҳои ҳосе, мисли «пешоянду пасояндҳо», «пайвандакҳо» зухур намуданд. Минбаъд ин аносири ёвар аз маънои муस्ताкили лексикӣ маҳрум буда, танҳо барои робитаи миёни аҷзҳои ибораву ҷумлаҳо ба қор рафтаанд.

Ҳамин тариқ, қараёни таҳаввули ин навъи қалимаҳо бо ҳамин ба итмом нарасида, то имрӯз низ идома дорад. Забон ҳамеша дар ҳоли таҳаввулу тағайиру қарор дорад. Соҳибзабонон барои амалӣ гардонидани эҳтиёҷоти хеш аз қалимаҳои таркиби луғавии забон истифода мекунанд. Ғоҳ чунин мешавад, ки баъзе унсурҳои забон бинобар доираи танги маъноӣ зоҳир намудан аз истеъмоли мардум бозмонда, қои онро қалимаҳои дигар

мегирад. Маънои луғавии чунин калимаҳо заиф гардида, унсурҳои дигари луғавии ба он ҳамроҳгардида ҷиҳати тақвияти маънои он меояд.

Ҳиссаҳои номустақили нутқи забони тоҷикӣ низ ин ду навъи таҳаввулотро паси сар кардаанд. Дар баъзе мавридҳо соҳибзабонон пешояндҳоеро, ки қаблан барои ифодаи маънои муайян маъмул буданд, ҷиҳати баёни андеша ва ё ифодаи матлаб лоиқ надонида, онро бо пешоянд ва унсури дигари забон иваз кардаанд. Масалан, аз рӯи мушоҳидаи далоили осори садаҳои X – XIII, маълум мегардад, ки пешоянди аслии содаи «ба» дар аксар маврид бо калимаҳои ифодакунандаи замону макон меомад. Шавоҳиди зерин, ки аз китоби «Худуд – ул - олам» - и маҷхулмуаллиф, Рӯдакӣ, Мавлоно ва Саъдӣ оварда мешаванд, тасдиқи ин даъво аст: Марв шаҳре бузург аст ва андар қадим нишасти мири Хуросон он ҷо будӣ ва акнун **ба Бухоро** нишинад (20, 56). Ва гандум ва киштҳои дигарашон **ба соле** ду бор самара диҳад ва ҷав се бор ва ё ҷаҳор бор, аз ғояти эътидоли ҳавои ин шаҳр (20, 92).

*Ба рӯзи неки қасон, гуфт, ғам махур зинҳор,
Басо қасо, ки ба рӯзи ту орзуманд аст (14, 71).*

*Қалб паҳлу мезанад бо зар **ба шаб**,
Интизори рӯз медорад заҳаб (13, 99).*

*Агар борон ба кӯҳистон наборад,
Ба соле Дачла гардад хушкрӯде (23, 238).*

Пас аз асри XIV чунин функцияи пешоянди «ба» маҳдуд шуда, вазифаи онро пешоянди содаи аслии «дар» гирифт. Агар мо имрӯз таркибҳои «ба рӯзи ҳарб», «ба Бухоро нишинад», «ба соле ду бор», «ба рӯзи неки қасон», «ба шаб паҳлу задан» ва «ба соле Дачла хушк мегардад» - ро мавриди истифода қарор диҳем, дар назар ғалат ва ғайримунтазира менамояд. Яъне имрӯз пеш аз калимаҳои ифодакунандаи замону макон бештар истифодаи пешоянди «дар» роиҷ аст, ки абёти шоирони забардасти тоҷик – Лоиқу Фарзона далели равшани он мебошад:

***Дар зимистон** оби он гарм аст, гарм,
Фасли гармо сард монанди яҳоб (22, 30).*

***Дар рӯзи** мурдан аммо кафан нест...
Эй вой бар ман, эй вой бар мо (22, 248)!*

***Дар баҳори** парастувонаи ман,
Ба тавофат парад таронаи ман (18, 82).*

***Баски дар як лаҳза** ё камтар аз он
Ишқ то Бағдод ояд парзанон (18, 276).*

Марҳилаи дигари таҳаввули ҳиссаҳои номустақили нутқ, чунон ки дар боло таъкид шуд, аз он иборат аст, ки тобишҳои маъноии онҳо заиф гашта, барои қавӣ шудани ин ё он маъно чунин вожаҳо бо калимаи дигар меоянд. Дар чунин мавридҳо табиати лексикӣ чунин калимаҳо бо сабаби ривочи вазифаҳои грамматикашон зудуда мешавад: Ва ин **аз сабаби** он буд, ки он Шаби меъроҷ ... Ҷибрил, алайҳи-с-салом, пайғомбар, саллалоҳу алайҳро дар биҳишт мегардонид (16, 80).

*Навиштанд аҳде бар ин ҳам нишон,
Ба пеши бузургону гарданкашон (19, ҷ.1., с.13).*

*Ҷар шикору ҳар каромоте, ки ҳаст,
Аз барои бандағони он шаҳ аст (13, 96).*

Дар ин ҳол пешояндҳо ба назар нолозим намуда, тамоил ба ҳазфи онҳо ошкор мегардад. Ин тамоили фурӯгузор шудани унсурҳои ёвар бештар дар нутки гуфтугӯӣ ба назар мерасад: Нақл аст, ки гуфт: «Марде дар роҳ пешам омад, гуфт: Кучо меравӣ?». Гуфтам: «Ба ҳаҷ»... Шайх мегуфт: «Чӣ маро берун кунед? Гуфтанд: «Ту марди бадӣ, туро берун мекунем...» (1,135).

Дар далели мазкур пешоянди «ба» пеш аз калимаи «кучо» ва «барои» пеш аз таркиби «чӣ маро...» ҳазф шудааст.

Агар ҳиссаҳои номуस्ताкили нутқ, хосса пешоянду пайвандакҳо, аз чумла ҳазф шавад, маъмулан чумла ё бемаъно мешавад ё маънои дигарро касб мекунад. Монанди пешояндҳои «аз» ва «ба» дар мисолҳои зер:

*Баччаи ўро аз ӯ гирифт надонӣ,
То-ш нақубӣ нахусту з-ӯ накашӣ чон (14, 141).*

*Вагар тозӣ кунам, некӯ набошад,
Ки ҳар касро аз ӯ нерӯ набошад (2, 221)*

*Шуморо аз ӯ мужди бисёр бод,
Варо довари додгар ёр бод!» (19, ҷ.10, 154).*

Дар сурати ҳазф шудани пешоянди «аз» дар мисолҳои овардашуда чумлаҳо бемаъно мешаванд. Ба монанди «Баччаи ўро ӯ гирифт надонӣ», «ҳар касро ӯ нерӯ набошад» ва «Шуморо ӯ мужди бисёр бод».

Дар шохиди зерин пешоянди «ба» - ро ҳазф кунем, дар маънои чумла сакта рӯй медиҳад: Ва Нӯҳ аз паси тӯфон дувист соли дигар халқро ба Худои таоло мехонд ва ҳеҷ бад-ӯ нагаравиданд ва мардумон ўро дашном ҳамедоданд (16, 172). Халқро ба Худой хон ва хуччатҳои хеш пайдо кун. Ва ӯ биёмад ва халқро ба Худой мехонд (16, 181).

*Чу он шери капӣ зи кӯҳаш бидид,
Фуруд омад, ўро ба дам даркашид (19, ҷ.10, 118).*

Яъне, «...халқро Худои таоло мехонд», «халқро Худой мехонд» ва «Фуруд омад, ўро дам даркашид».

Аммо дар аксари маврид ҳазфи пешоянду пайвандакҳо зоҳиран латмае ба маънои чумла намезанад. Монанди:

*Бар эшон буборид чун жола мег,
Чи тир аз камону чи нӯлод (аз!) тег (19, ҷ.4, 332).*

*Аз ҷамодӣ (ба!) олами ҷонҳо равед,
Ғулзули аҷзои олам бишнавед (13, 241).*

*Ғар маро худ қуввати рафтан будӣ,
(Ба!) Хонаи худ рафтаме в-ин кай шудӣ? (13, 177).*

Мани банда, умед овардаам, на тоат ва ба дарюза омадаам, на (ба!) тичорат (23, 97).

*Ё ҳазфи пайвандакҳо:
Бар ин шоху ин ёлу бозуву кифт,
Ҳунарманд бошӣ, (агар!) набошад шигифт» (19, ҷ.4, 151).*

*Чун бибинӣ маҳраме, гӯ сирри чон,
(Чун!) Гул бибинӣ, наъра зан чун булбулон (13, 610).*

Тақрибан кулли забоншиносон чумлаҳоеро, ки дучори ҳазф шудаанд ва дарки маънои онҳо ба осонӣ муяссар намегардад, ғалат ва ё лоақал омиёна тафсир кардаанд. Масалан, М. Баҳор аз хусуси ин масъала сухан карда, чунин гуфтааст: «Эҷоз ва ихтисор: ва ин ҳамон

шеваест, ки дар насри «пахлавӣ» низ дида мешавад, ба ҳаdde, ки агар як калима аз иборот ҳазф (партофта) шавад, мӯчиби фасоди чумла ва ихлоли матлаб хоҳад буд ва нависандагони қадими араб низ ин шеvaro риоят мекардаанд ва аз қарни шашум ... нависандагоне, ки зоҳиран ин маъниро айб мешумурдаанд, онро ба василаи овардани алфозу чумлаҳои мутародиф ба саликаи худ ислоҳ кардаанд» (4, 280).

Муҳаққиқи дигар М. Гунободӣ низ оид ба ҳодисаи ҳазфи калимаҳо андешароӣ карда, таъкид мекунад, ки «ҳазфи ҳарфи изофаи «дар» аз аввали калимаҳои «зимн» ва «худуд» саҳеҳ нест ва ба ҷои «зимни баҳс» ва «худуди соли фалон» бояд гуфт: «дар зимни баҳс» ва «дар худуди соли фалон». Ҳамчунин ба ҷои «мактаб нарафта» бояд гуфт: «ба мактаб нарафта»» (8, 32).

Ғараз аз навиштаи ҳозир баррасии ғалат ё саҳеҳ будани ин навъи баён дар осори садаҳои X – XIII мебошад. Саволе ба миён меояд, ки мо ба ҳукми чӣ метавонем гӯем чунин тарзи баён саҳеҳ ё ғалат аст. Албатта, ба осори намояндагони асрҳои гуногун, ки аз ин шеваи баён ҳамчун соҳибзабон бархурдор шудаанд, муроҷиат бояд кард. Масалан:

Паси ҳар дурафше дурафше ба пой,

Чи аз аждаҳову чи (аз!) пайкарҳумой (19, ҷ.5, 184).

По ниҳам густох, чун (ба!) хона равам,

По наларзонам, на кӯрона равам (13, 321).

Он чӣ аз Абулқосим мебошад ситад, маблағи он бинависад ва ба Абдус диҳад, то ӯро ба даргоҳ оранд ва (аз!) офтоб то соя нагузоранд, то он гоҳ ки мол бидиҳанд (3, 263). Ва ба ҳеч гуна аз қавмони хешашон (ба!) ёд наёмад ва аз эшон наяндешиданд (16, 467). Чумлаи охир муқоиса шавад бо ин байти Фирдавсӣ:

Ба ёд оядаш меҳри нону намак,

Бар ӯ гашта бошад фаровон фалак (19, ҷ.9, с.296).

Чунин тарзи баён танҳо ба давраи мавриди таҳлил рабт надошта, дар осори нависандагони муътабарии даврони муосир низ ба назар мерасад:

Омадам (ба!) хона, дар қушо, модар,

Ассало, модар, ассало, модар (18, 50).

Пас маълум мегардад, ки ҳазф шудани пешояндҳо аз оғози ташаккули забони адабии ҳозираи тоҷикӣ сурат гирифта, то имрӯз ин анъана идома ёфта истодааст.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки баъзе қолабҳои калимаҳо ба туфайли таҳаввулҳои забон тағйир пазируфта, имрӯз танҳо ба шакли ҳазфшудаашон дар гардиш қарор дорад. Масалан, феъли «харч кардан» дар оғоз ба сурати «ба харч кардан» маъмул буд: Як динор ба садақа бидиҳам ва як динор **ба харч кунам** (9, ҷ.2, 471). Он даҳ ҳазор динор зар, ки аз эшон бистадам **ба харч кунам**, бошад, ки ин роз пӯшида монад (10, 166).

Аммо дар гузашта низ гоҳе пешоянди «ба» - ро монанди имрӯз аз ин таркиб ҳазф мекарданд: Бемории вай на бисёр хӯрдан... ва илочи он **харч кардан** аст на гуруснагӣ кашидан (9, ҷ.2, 313).

Ба назар чунин мерасад, ки минбаъд қолаби «харч кардан» бидуни пешоянди «ба» маъмул шуда, гунаи дигари он «ба харч кардан» аз истеъмол бозмонд: Дар муддати ин се сол ҳар иду сайре, ки меомад, дар бурдуовард ба хонаи арӯс аз ман баробари он **харче**, ки падарам ба хонавории ман сарф **карда** буд, пул харч мешуд (Айнӣ – 7, қ.3, 82).

Ҳамчунин феъли роиҷи «тарк гуфтан», ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ истифодаи бориз дорад, дар оғоз ба гунаи «ба тарк гуфтан» истифода мегардид: Бидон, ки хар кӣ **ба тарки** дунё **бигӯяд** барои изҳори саховат ё ба сабабе дигар ҷуз талаби охират,

вай зоҳид набувад (9, 436). Фотима **ба тарки** шуғли дунё **бигуфт** ва ба ҳукми узлат бо Аҳмад биёромид, то Аҳмадро қасди зиёрати Боязид афтод (1, 270).

Баъзан мушоҳида мегардад, ки ин қолаб ба шакли ҳазфшуда низ дар осори гузаштагон дучор мешуд: Чандон, ки маломат дидиву ғаромат кашидӣ, **тарки** тасобӣ **нагуфтӣ** ва гуфтӣ ... (23, 189). Ҳатто дар айни як ҷумла ду тарзи истифодаи ин қолаб низ ба назар расид: Агар тариқи хурдтар мехоҳӣ, **тарки** дунё ва шаҳавот **ба тарки** гуноҳ **бигӯ** (1, 114).

Қолаби ҳазфшудаи «ба тарк гуфтан», ки «тарк гуфтан» аст, имрӯз дар осори аҳли адаб хеле маъмул аст:

*Боз як хуришед моро **тарк гуфт**,
Моҳи нав пайдо шуд андар бурҷи шом (22, 115).*

*Буду нобуди маро ларза гирифт,
Тарк гуфтам ҳама даргоҳу сипоҳ (22, 185).*

Далелҳои дар ихтиёр буда шаҳодати онанд, ки тамоми пешояндҳо хусусияти ҳазфшавиро надоранд. Бештар пешояндҳои «ба», «дар» ва қисман «аз» дучори ин ҳодисаи забонӣ мегарданд.

Ҳазфи «ба»: Ҳар чӣ бидидӣ, хостӣ ба каманд гирифтӣ ва хостӣ (**ба!**) муқобара (17, 45). Бигашту (**ба!**) дигар сӯ пеши рӯи ӯ ба дар берун шуд (17, 87).

*Аз Эрон чу ӯ кам шуд, акнун чӣ бок,
Наярзанд онон (**ба!**) яке мушти хок (19, ҷ.1, с.412).*

Ҳазфи «дар»: ... сафаре дигарам дар пеш аст. Агар он карда шавад, (**дар!**) бақияти умри хеш ба гӯшае бинишинам (23, 157).

*Мавзеи рух шаҳ ниҳӣ, (**дар!**) вайронӣ аст,
Мавзеи шаҳ асб, ҳам (**дар!**) нодонӣ аст (13, 624).*

*Биёбон ҳама сар ба сар бингарид,
Ҷуз аз тирагӣ (**дар!**) шаб ба дида надид.
Бад-он меҳрон Раҳиш бедор гуфт,
Ки (**дар!**): «Торикии шаб нахоҳӣ нуҳуфт? (19, ҷ.2, с.75).*

Муҳаққиқи тавоно М. Баҳор ҳини суҳан рондан аз вижагиҳои эҷози осори мансуб ба Саъдӣ ва нишонаҳои он чунин менигорад: «... бунёди каломи порсӣ бар эҷоз будааст ва подшоҳони Эрон дабиронро ҳамвора ба муурооти ин санъат васият мекардаанд ва дар асри исломӣ низ бунёни навиштаи устодони қадими забони порсӣ бар эҷоз будааст ва аз қуруни панҷуму шашум ... ҷумлаҳои тавилу итнобҳо ва зикри мутародифот аз луғот, бал ҷумлаҳои мутародиф расм шуд ва дар давраи Саъдӣ кори ин шева ба расвой анҷомида буд... Саъдӣ, ки зери рағбори илҳомот қарор доштааст, якбора русуми пешиниёнро зинда карда, расми муосирро зери пой сипарда, эҷозро ба саноати лафз ва фасоҳату балоғати зотӣ тавъам сохт, чунон ки агар аз иборотаи калимае бардорем, калом аз қоида ва маънӣ аз раванқ бозмонад» (4, 436).

Пешояндҳои «бар» ва «чу» нисбат ба дигар пешояндҳо камтар дучори ҳодисаи ҳазф гаштаанд:

Ҳазфи «бар»:
*Сипаҳдори туркон бишуд зердаст,
(**Бар!**) Яке бораи тезтак барнишиаст (19, ҷ.2, с.22).*

Ҳазфи «чу»:
*Чу Дастон, ки парвардгори ман аст,
(**Чу!**) Таҳамтан, ки хуррам баҳори ман аст (19, ҷ.3, с.7).*

Ҷозибҳои ашъори Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ, ки яке аз намоёндагони шаҳри адабиёти классикии мо маҳсуб меёбад, бешумор мебошад. Яке аз хусусиятҳои ашъори ӯ дучори ҳодисаи ҳазф шудани пешояндҳо мебошад. Мавлоно, аз як тараф, бо ин равиши баён мушкилии вазн ва оҳанги шеърро баргараф кунад, аз ҷониби дигар, забони шеърро бо забони муҳовара наздик карда, ба шеъри худ самимият мебахшад:

*3-ин бутон халқон парешон мешаванд,
(Аз!) Шаҳвати ронда пушаймон мешаванд (13, 269).*

*Ҳайбате биниаста буд бар хосу ом,
Пур шуда (аз!) нури Худо он саҳну бом (13, 354).*

Ҳазфи пешоянди «ба» низ дар ашъори Мавлоно ҷойгоҳи хосеро дорад:

*Ў даруни дому доме мениҳад
(Ба!) Ҷони ту, не он ҷаҳад, не ин ҷаҳад (13, 145).*

Ҷунон ки гуфта омад, яке аз омилҳои асосии ҳазф ба забони муҳовараи мардум наздик кардани баёни шоир аст. Масалан, ибораву таркибҳои зерин, ки дар гуфтори мардум имрӯз роиҷ аст, бештар ба гунаи ҳазфшудаашон истифода мегарданд: «(дар!) зиндон кардан», «(дар!) хоб дидан», «(дар!) хоб будан», «(ба!) роҳ баромадан», «(дар!) аввалҳои баҳор», «(дар!) охириҳои шаб» ва ғ. Ҷунон ки мушоҳида мегардад, пешоянди «дар» дар нутқи гуфтугӯӣ бештар ҳазф мешавад. Дар ашъори Мавлоно пешоянди мавриди назар дар баробари пешояндҳои дигари содаи аслии дучори ҳодисаи ҳазф шудааст:

*Ин ҳамегуфту (дар!) руҳаи дар айни гуфт
Наргису гулбаргу лола мешукуфт (13, 305).*

*Мебибинад (дар!) хоб, ҷонат васфи ҳол,
Ки ба бедорӣ набинӣ бист сол (13, 420).*

Дар баробари забонҳои дигари дунё ба сабаби ниёзҳои наво, ки дар забон ба вучуд меояд, забони тоҷикӣ низ аз таҳаввулотӣ мавҷуда истисно нест. Ин тағйирёбӣ, пеш аз ҳама, аз он иборат аст, ки бо мурури замон дар забон пешояндҳои наво зухур карданд. Ташаккули ин пешояндҳо аз як пешоянди содаи аслии ва калимаҳои алоҳидаи забон сомон ёфтааст, ки мо ин навъи унсурҳои забониро дар дастурҳо бо истилоҳи «пешояндҳои номии изофии таркибӣ» унвон кардаем. Аксари шеваи сохти ин навъи пешояндҳо ба гунаи зайл аст: Пешоянд + исм, сифат, зарф + бандҳои изофӣ. Ба мисли **ба сӯи, ба сабаби, ба дунболи, ба шартӣ, ба василаи, дар баробари, дар радифи, дар худуди, дар паҳлуи, дар миёни, аз рӯи, бар асари, бар рӯи, бо вучуди** ва даҳҳо таркиби дигар.

Пас аз он ки пешояндҳои номии изофии таркибӣ ба гунаи фавқ роиҷ шуданд, бо таъсири яке аз қонунҳои мавҷудаи забоншиносӣ баъзе ҷузъҳои онҳо, ҳосса ҷузъи нахустини онҳо (пешояндҳои содаи аслии) тадриҷан ҳазф мешавад. Аммо ин падида марбут ба асри ҳозир набуда, балки дар осори кӯҳани адабиёти форсу тоҷик фаровон дида мешавад:

Маро орзуи он аст, ки **(бар!) гирди** ҷаҳон бигардам ва ҳар ҷо бирасам расмҳои нек бинҳам (10, 7). Дигарбора расул фиристод **(ба!) наздики** Дороб ва гуфт: «бар худ зиён макун» (10, 9).

*Бори дигар (бар!) гирди ғӯристон бигашт
Ҳамчу он шери шикорӣ гирди дашт (13, 71).*

Яке аз намунаҳои ҷолиби тавачҷуҳ таркиби «ба сабаби» аст (...ҳар сол аз ҳазор адад даҳяки ба даҳякхӯрон додашаванда **ба сабаби** мурдан, **ба сабаби** ба мансабҳои калони илмӣ, ки даромадаш ду ҳазор танга ё зиёдтар аз он бошад, расидан, **ба сабаби** бо ихтиёри худ аз баҳри даҳяк гузаштани баъзе даҳякхӯрон сад-саду панҷоҳ адад даҳяк ҳолӣ мешуд (Айнӣ) – б, қ.1, 87), вале дар осори гузаштагони мо дар мавридҳои зиёд аз он пешоянди содаи аслии

«ба» ҳазф мешуд: Чаҳор сол аст то теги кин дар ниём нарафтааст ва сад ҳазор сар дар хок рафт (**ба!**) сабаби Маҳпарӣ (15, 635).

Гоҳе дар як матн пешояндҳои номии изофии таркибӣ ба сурати комил ва ҳамчунин ба гунаи ҳазф дучор мешаванд. Чунон ки «бар умеди» ва «умеди» дар мисолҳои зерин, ки аз айни як китоб баргузида шудаанд: Гуфт: «Надидам чизе некӯтар аз тавозӯ, ки тавонгар кунад марди дарвешро **бар умеди** савоби Ҳақ» (1, 266). Ва гуфт: «Агар тавба аз бими дӯзах, ё (**бар!**) умеди бихишт мекунӣ, беҳиммати аст. Тавба бар он кун, ки Худоят дӯст дорад» (1, 493).

Дар далелҳои зерин пешояндҳои номии изофии таркибӣ ҳам ба шакли комил ва ҳам ҳазфшуда паҳлуи якдигар оварда мешаванд, то муқоиса миёни онҳо осонтар бошад:

Пешоянди **дар миёни/миёни**: Ва (**дар!**) миёни шаҳри Ҳадиса ва шаҳри Син андар Дачла уфтад (20, 31).

Мабодо чуз аз некуӣ дар чаҳон

*Зи ман **дар миёни** кехону меҳон (19, ҷ.8, с.180).*

Пешоянди **дар пеши/пеши**: Ва шабаҳ дар чавҳариён чаве наёраду чароғ (**дар!**) **пеши** офтоб партаве надорад ва манораи баланд бар кӯҳи Алванд паст намояд (23, 40).

В-олати искоф пеши барзгар

*(**Дар!**) **Пеши** сағ қаҳ, устухон дар пеши хар (13, 127).*

*Дар **пеши** худ он нома чу булкома ниҳам,*

Парвин зи сиришки дида бар қома ниҳам (14, 208).

Пешоянди **дар паҳлуи/паҳлуи**:

*Бикофид беранҷ (**дар!**) **паҳлуи** моҳ,*

Битобид мар баччаро сар зи роҳ (19, ҷ.1, с.371).

Ва андар замин деҳқост **дар паҳлуи** якдигар ва боғҳову бўстонҳо аз ангурҳо ва киштҳо ва хурмобунон (16, 315).

Пешоянди **ба сӯйи/сӯйи**: Ҳоҷа рикобдорро ва маншуру номаро нигоҳ дошт, ки донист, ки носавоб аст ва ҷавоб набишт (**ба!**) **сӯйи** ман ба аскудор (3, 695).

*Ҳама (**ба!**) **сӯи** шоҳи замин омаданд,*

Биҳиштанд кажжӣ, ба дин омаданд (2, 250).

Касе, к-аш дарду беморӣ газояд,

***Ба сӯи** дониши дин кам гарояд (2, 220).*

Пешоянди **ба наздики/наздики**: Бояд ки моли дунё (**ба!**) **наздики** ту чун оби дарё бошад ва дасти ту чун хизонаи Худой Таоло бувад (9, 436).

*Чону равон якест **ба наздики** файласуф,*

В-арчи зи роҳи ном ду ояд равону чон (2, 145).

Пешоянди **ба пеши/пеши**: Иблис бар сурати пире дар роҳ (**ба!**) **пеши** вай омад (9, 471).

*(**Ба!**) **Ҳаққи** шоҳе, ки чуз ӯ маъбуд нест,*

*(**Ба!**) **Пеши** ӯ зориш кас мардуд нест» (13, 487).*

Лаъли майро зи дурчи хум баркаш,

*Дар кадунима кун, **ба пеши** ман ор (14, 111)!*

Дар баъзе мавридҳо чузби номии пешояндҳои номии изофии таркибӣ бар хилофи қоидаи боло ҳазф мегардад:

*Чу баргаишт аз (**пеши!**) ӯ, бо Башутан бигуфт,*

Ки гурдиву мардӣ нашояд нуҳуфт (19, ҷ.6, 404).

Мисолҳои зери даст шаҳодати онанд, ки аз пешояндҳои номии изофии таркибӣ бештар пешояндҳои «ба» ва «бар» ҳазф шудаанд: Ин ҳурмат, ки шуморо аст **(ба!)** чихати ўст. Чаро бояд, ки раёсат на ўро бошад? (10, 105).

Ниҳоят, ҳар кас наметавонад пешояндҳоро бачову бечо ҳазф кунад. Ба назари мо, дар мутуни илмӣ, ки ниёз ба тафсиру тавзеҳи бештар дорад, бештар аст дар ҳама ҳолат аз ҳазфи пешояндҳо худдорӣ шавад. Ғараз аз ин баҳси кӯтоҳ тазаккури ин нукта аст, ки агар дар забон падидаи наво ба вучуд ояд, хатман далел дорад. Забоншиносон, пеш аз он ки ба дурустӣ ё нодурустии чунин таҳаввулот баҳо диҳанд, бояд решаҳои ин далелро аз матнҳои бозмондаи гузашта ҷустуҷӯ кунанд. Аз ин рӯ, набояд андешаи шахсии худро ҳамчун қонуни қотеъ таҳмил намоем ва он чиро, ки дархури андешаи мо нест, ғалат шуморем.

Пайнавишт:

1. *Аттор, Фаридаддун. Тазкират – ул – авлиё/Ф.Аттор. Таҳия танзим ва баргардони матн М. Оқилова. – Хучанд, 2009. – 700 с.*
2. *Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз Худой Шарифов ва Абдушукур Абдусатторов. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.*
3. *Байҳақӣ, Абулфазл. Таърихи Байҳақӣ/А.Байҳақӣ. Бо тасҳеҳи Алиакбари Фаёз. – Техрон: Интишороти Хурмус, 1387 (2009 – и мелодӣ). Чопи аввал. – 10 + 990 с.*
4. *Баҳор, М. Сабкиносии Баргардони Ш. Ҷ. Исрофилниё, Н. Сарқоров./М.Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012.*
5. *Бобомуродов, Ш., Мухторов, З. Фарҳанги истилоҳоти забониносии/ Ш.Бобомуродов, З.Мухторов. – Душанбе, 2016. – 428 с.*
6. *Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1.–Душанбе: Дониш, 1985. - 356 с.*
7. *Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.111.–Душанбе: Дониш, 1989.- 224 с.*
8. *Ҳазфи хуруфи изофа// М.Гунободӣ.Наири дониш. – Техрон, 1366. – С.32 – 36.*
9. *Ғазолӣ, Муҳаммад. Кимӣи саодат/М.Ғазолӣ. Тасҳеҳи Аҳмади Ором. – Техрон, 1333.*
10. *Искандарнома. Ба кӯшиши Эраҷи Афшор. - Техрон: Интишороти бунгоҳи тарҷума ва наири китоб, 1343.*
11. *Олимова, Ҷ. Эҷоз дар забони адабии тоҷик /Ҷ.Олимова. – Хучанд, 2014. – 172 с.*
12. *Розӣ, Шамси Қайс. Ал – мӯъҷам /Шамси Қайс Р. – Душанбе:Адиб, 1991. – 464 с.*
13. *Румӣ, Ҷалолуддин. Маснави маънавӣ/ Таҳия, танзим ва баргардони матн Баҳриддин Ализода ва Алӣ Муҳаммадии Хуросонӣ/Ҷ.Румӣ. – Техрон: Наири замон, 2001. – 728 с.*
14. *Рӯдакӣ, Абӯабдуллоҳ. Ашъор/А.Рӯдакӣ. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғату тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алӣ Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.*
15. *Самаки айёр. Ба кӯшиши Парвиз Нотили Хонларӣ. Ҷилди аввал. – Техрон. – 1356. – 346 с.*
16. *Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» (дар як китоб ва ҳафт муҷаллад). Таҳия, тавзеҳот ва таълиқоти Н.Ю. Салимов, Н.Ш. Зоҳидов, Н.И. Ғиёсов, А.А. Ҳасанов, А. Самеев. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 822 с.*
17. *Таърихи Систон. Тасҳеҳи Маликушиуаро Баҳор. – Техрон, 1314. – 430 с.*
18. *Фарзона. Себарга/ Фарзона. – Хучанд, 2010. – 480 с.*
19. *Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома (Ахтарони адаб) Ҷилдҳои 1 – 10./А.Фирдавсӣ.– Душанбе: Адиб, 2007 – 2010.*
20. *Худуд – ул – олам мина – л – Машиқ ила – л – Мағриб. Таҳиякунандаи матн ва муаллифи пешгуфтор А.Ҳасанов. – Душанбе:Бухоро, 2014. – 587 с.*
21. *Ҳусейнов, Х., Шукурова, К. Луғати терминҳои забониносии/Х.Ҳусейнов, К.Шукурова. – Душанбе:Маориф, 1983. – 256 с.*

22. Шералӣ, Лоиқ. Куллиёт. Ҷилди 1./Л.Шералӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 560 с.
23. Шерозӣ, Саъдӣ. Гулистон (бар асоси тасҳеҳ ва табъи шодравон Муҳаммадалии Фурӯғӣ (бо маънии вожаҳо ва шарҳи ҷумлаҳои байтҳои душвор)/ С.Шерозӣ. Мурамтиб ва баргардони матн Обиди Шакурзода. – Душанбе, 2009. – 345 с.

Reference Literature:

1. Attor, Faridaddun. Tazkirat-ul-avliyo // F.Attor. Preparation and Transposition of the Text by M. Okilov. – Khujand, 2009. – 700 pp.
2. The Poetry of Rudaki's Contemporaries. Preparation of the Text, Glossary and Supplement by Hido Abdushukur Abdusattor. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2007. – 480 pp.
3. Baykhaki, Abulfazl. The History of Baykhaki./ A. Baykhaki. Under the editorship of Aliakbar Fayoz. – Tehran. "Hurmuz" publishing-house. 1387 (2009). The first edition. -10+990 pp.
4. Bahor, M. Stylistics. Transposition: Sh.7. Isrofilniyo, N. Sarkorov/ M. Bahor. – Dushanbe: Bukhara, 2012.
5. Bobomurodov, Sh., Muhtorov, Z. The Dictionary of Linguistic Terms / Sh. Bobomurodov, Z. Muhtorov. – Dushanbe, 2016. – 428 pp.
6. The Grammar of Modern Literary Language. – Dushanbe: Knowledge, 1985. – VI. – 356 pp.
7. Ibidem. 1989. V.III – 224 pp.
8. Gunobodi, M. Omission of Izofat Letters. The first edition. / M. Gunobod. Tehran, 1336 hijra. – pp. 32-36
9. . Quintessence of Luck. Under the editorship of Ahmad Orom/ Mukhammad Gazoli – Tehran, 1333 hijra
10. Iskandarnama. Under the editorship of Eraj Afshor. – Tehran: Publishing-House of Translation and Books` Edition, 1343 hijra.
11. Olimova Kh. Ellipsis in Modern Tajik Literary Language/ Kh Olimova. – Khujand, 2014. – 172 pp.
12. Rozi, Shamsi Kais. "Al-Mujam" / Shamsi Kais R. – Dushanbe: Man-of-Letters, 1991. – 464 pp.
13. Rumi, Jaloluddin. The Poem about Concealed Sense //Jaloluddin Rumi. Preparation of the text and transposition: Bahriddin Alizoda and Ali Mukhammadi Khurosoni / J. Rumi. – Tehran: "Time" publishing-house. 2001. – 728 pp.
14. Rudaki, Abuabdullokh. Poems. / A. Rudaki. Preparation of the text, preface, glossary and commentaries: Rasul Khodizoda, Ali Mukhammadi Khurosoni. – Dushanbe: Man-of-Letters. 2007. – 416 pp.
15. Cunning and Resourceful Samak. Under the editorship of Parviz Notil Honlari. Volume 1. Tehran. 1356 hijra. – 346 pp.
16. Translation of "Commentaries to Tabari" (in one book and seven volumes) Preparation of the text, supplement and commentaries: N. Yu. Salimov, N. Sh. Zokhidov, N. I. Ghiyosov, A. A. Hasanov, A. Sameev. – Dushanbe: Bukhara, 2014. – 822 pp.
17. The History of Sistan. Under the editorship of Malikushshuaro Bahor. – Tehran, 1314 hijra. – 430 pp.
18. Farzona. Trefoil / Farzona. – Khujand, 2010. – 480 pp.
19. Firdawsi, Abulkosim. Shokhnoma (Stars of Poetry) Volumes 1-10./ A. Firdawsi. – Dushanbe: Man-of-Letters. 2007-2010

20. *Hudud-ul—olam-mina-l-Mashrik ila-l-Magrib. Preparation of the text, preface: A. Hasanov. – Dushanbe: Bukhara, 2014. – 587 pp.*
21. *Huseynov, H., Shukurova, K. The Dictionary of Linguistic Terms / H. Huseynov, K. Shukurova. – Dushanbe: Enlightenment, 1983. – 256 pp.*
22. *Sherali, Loik. Compositions / L. Sherali. V.1. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2008. – 560 pp.*
23. *Sherozi, Saadi. Guliston (The Pink Garden). On the basis of the edition belonging to Mukhammadali Furughi with the supplement of the glossary and commentaries of difficult words/ Saadi Sherozi. Sentences and beyts done by Obid Shukurzade. – Dushanbe, 2009. – 345 pp.*